

O SPECYFICZNYCH ENTOMONIMACH W GWARACH WSCHODNIOŚLAWIAŃSKICH BIAŁOSTOCCZYNY

ПРО СПЕЦИФІЧНІ ЕНТОМОНІМИ У СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ ГОВОРАХ БІЛОСТОЧЧИНІ

Анотація. У статті аналізуються назви, які з'явилися у східнослов'янських говорах Білостоцького регіону і стали особливою рисою діалектної ентомологічної термінології. Описані назви інноваційного типу. Вони характеризуються типовими словотворчими, семантичними і фонетико-морфологічними особливостями.

Ключові слова: діалект, говірка, лексика, ентомологічна термінологія, інноваційний тип.

Summary. In the article insects' names which have appeared in East-Slavonic dialects of Białystok Region and become a particular feature of dialectal are analyzed. Described word entities are of innovative type. They are distinguishable by their typical word-forming, semantic and phonetic-morphological characteristics.

Key words: dialect, patois, lexis, entomological terminology, innovative type

Badania leksyki entomologicznej w gwarach wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny wskazują na jej znaczne zróżnicowanie fonetyczne, morfologiczne i znaczeniowe [5]. Gwarowe słownictwo z zakresu nazewnictwa owadów pozwala także formułować interesujące wnioski dotyczące jego pochodzenia [6]. Wywodzące się z tzw. strefy bezpośredniego kontaktu utworzonej w wyniku wzajemnych wpływów dialektów wschodnio- i zachodniosłowiańskich, będące źródłem różnorodnych procesów innowacyjnych, a także ze względu na peryferyczny charakter zachowujące zjawiska archaiczne, przedstawia ono nieocenioną wartość dla etymologii białoruskiej i słowiańskiej [7]. Najogólniej wśród nominacji gwarowych owadów odnotowanych na opisywanym terenie można wyróżnić, wywodzące się z epoki prasłowiańskiej, wyrazy charakterystyczne dla całej Słowiańszczyzny, nazwy charakteryzujące tylko gwary ruskie północno-wschodniej Polski oraz zapożyczenia z języka polskiego.

Obiektem analizy w niniejszym artykule są jedynie jednostki rodzime, powstałe na omawianym obszarze językowym, stanowiące o jego specyfice w sferze nazewnictwa danej grupy zwierząt. Na tle języków słowiańskich zamieszczone tu wyrazy mają charakter innowacyjny. Wśród nich wyodrębniono innowacje leksykalne, semantyczne i fonetyczno-morfologiczne.

I. Innowacje leksykalne

Do tej grupy leksemów włączono nazwy utworzone w opisywanych gwarach, powstałe w wyniku morfologicznych procesów derywacyjnych prowadzących do powstania nowych jednostek wyrazowych.

bzy(m)kołuxa 'mucha plujka, Calliphora vomitoria; mucha niebieska, Calliphora vicina'

Nominacja została utworzona od czasownika dźwiękonaśladowczego *bzy(m)kołati* 'bzyzczeć, brzęczeć' i używana jest do określenia muchy plujki, inaczej zwaną muchą niebieską, z uwagi na fakt, że właśnie ten gatunek muchówek wyróżnia się do-

nośnym, często dokuczliwym, bzyczeniem, brzęczeniem. Leksem odnotowano w białorusko-ukraińskich gwarach przejściowych Białostoczczyzny.

c'irykač 'konik polny, Chorthippus dorsatus'

Wyraz odnotowany w gwarach południowej Białostoczczyzny jako derywat sufiksalny utworzony od czasownika onomatopeicznego *c'irykat'i* 'cykać, szeleścić skrzydłami'. Ten sam rodzaj motywacji spotykamy w brus. *цвыркун* i ukr. *цвиркун*, będących jednak nominacją świerszcza polnego.

druťove^ac 'gatunek owada żyjącego w mące'

W takiej postaci wyraz występuje w białoruskich gwarach północnej Białostoczczyzny, odnotowany przez Stanisława Glinkę w jego rękopiśmiennym *Słowniku gwary wsi Nomiki w powiecie sokólskim*. Lakoniczna definicja znaczeniowa sprawia trudności w określeniu precyzyjnego pochodzenia danego leksemu. Być może nazwa ta ma związek z polskim apelatywem *dрут*, gw. *drot* poprzez prawdopodobne podobieństwo cech owada lub jego larwy do takich właściwości drutu jak jego twardość i sztywność. W takim razie byłaby to formacja sufiksalna z formantem *-ovec*.

kusušča m^luxa 'gatunek muchy'

Nazwa analityczna, odnosi się do owada z rodziny muchówek, żywiącego się krwią człowieka lub zwierzęcia. Decydującym o znaczeniu terminu jest pierwszy z jego członów. Został on utworzony od czasownika *kus^lat'i* 'kąsać, gryźć' jako imiesłów czynny czasu teraźniejszego. Od strony semantycznej derywat ten wskazuje na sposób odżywiania się owada, który przy zdobywaniu pokarmu kąsa swą ofiarę, nakłuwa jej skórę przystosowanym do tego narządem. Określenie to odnotowano tylko w białorusko-ukraińskich gwarach przejściowych Białostoczczyzny.

pol'iz^loxa 'owad z rodziny muchówek'

Leksem powstał na gruncie języka gwarowego od czasownika *pol'iz^lat'i* 'polizać'. U podstawy motywacji leży sposób pobierania pokarmu przez owada: muchy określane tym mianem jakby zlizują pokarm przy pomocy odpowiednio przystosowanego narządu, nie kając przy tym i nie gryząc. Pod względem

semantycznym i słowotwórczym wyraz należy do specyficznych cech gwarowego nazewnictwa owadów omawianego terenu.

ščypaŭka ‘skorek pospolity, *Forficula auricularia*’

Specyficzna nazwa gwarowa utworzona od czasownika *ščypat’i* ‘szczypać’. U podstawy znaczenia leży czynność szczypiania szczypcami, w które wyposażona jest tylna część tułowia tego owada i których używa on w obronie przed napastnikiem. Poza przejściowymi gwarami białorusko-ukraińskimi znana jest także gwarom białoruskim północnej Białostoczczyzny.

žel’ezna muxa ‘gatunek muchy’

Nazwa ta używana jest na obszarze północnej Białostoczczyzny dla określenia owada z rodziny muchówek żerującego na krowich odchodach. Motywacja przymiotnikowego członu tej leksykalnej konstrukcji analitycznej pozostaje niejasna.

II. Innowacje semantyczne

W skład tej grupy nazw wchodzi entomonimy o charakterze homonimicznym, utworzone w skutek rozwoju nowego znaczenia leksykalnego w istniejących już jednostkach wyrazowych.

kaŭdan, pl. **kaŭdan’y** ‘gatunek dużej mrówki leśnej’

Nominacja gwarowa, odnotowana w gwarach białoruskich północnej Białostoczczyzny, o niepewnym pochodzeniu. Wyraźny związek brzmieniowy nazwy owada z wyrazem pospolitym *kajdany*, ukr. *kaŭdanu*, może sugerować rozwój znaczenia entomologicznego być może w skutek zewnętrznego podobieństwa obu desygnatów. W związku z powyższym, forma liczby pojedynczej ma charakter wtórny i powstała na zasadzie analogii do innych tego typu postaci rzeczownikowych.

koval’ ‘mrówka rudnica, *Formica rufa*’

Nazwa tej dużej mrówki leśnej swym zasięgiem obejmuje jedynie białorusko-ukraińskie gwary przejściowe na Białostoczczyźnie. Jest to swoista innowacja semantyczna, polegająca na przeniesieniu nazwy z kowala ‘człowieka zajmującego się kuciem, obróbką żelaza’ na owada. Przyczyny tego procesu pozostają niejasne. Być może chodzi tu o odwołanie się do siły kowala, którą powinien dysponować człowiek zajmujący się tym rzemiosłem. Taką siłę posiada mrówka rudnica. Z racji swej wielkości jest ona duża silniejsza od swej „kuzynki” hurtnicy pospolitej.

krūot ‘turkuć podjadek, *Gryllotalpa gryllotalpa*’

Wyraz wywodzi się od prasłow. **krъtъ* ‘kret’. Dalsza etymologia jest niejednoznaczna. Według jednej z wersji nazwa ta pierwotnie miała oznaczać ‘zwierzę dłubiące, ryjące w ziemi’ [1: 258]. We współczesnych językach słowiańskich leksem występuje w znaczeniu ‘kret, *Talpa europaea*’ por. pol. *kret*, czes. *krtek*, st.-czes. *krt*, słowac. *krt*, d.-łuź. *kšet*, *škret*, g.-łuź. *knot* (z **krot*), ros. *крот*, ukr. *крот*, brus. *крот*, słoweń. *krt*, dial. *krt*, serb.-chorw. *крт*, bułg. *крѣт* [2: 86-87]. Jak się wydaje, właśnie ta początkowa semantyka, a także bardzo zbliżony sposób zachowania i egzystencji kreta i turkucia podjadka (oba zwierzęcia żyją pod ziemią), sprawiają, że gwarową nominację *krūot* należy uznać za innowację semantyczną, stanowiącą formę

homonimiczną, w pierwszej kolejności, do wschodniosłowiańskich jednostek wyrazowych.

voŭk ‘wołek zbożowy, *Sitophilus granarius*’

Formalnie wyraz należy odnieść do ogólnosłowiańskich jednostek leksykalnych, por. prasłow. **vl’kъ* i wywodzące się z niego współczesne pol. *wilk*, kasz. *vilk*, czes., słowac. *vlk*, d.-łuź. *wel’k*, g.-łuź. *wjelk*, ros. *волк*, ukr. *вовк*, brus. *воўк*, słoweń. *volk*, serb.-chorw. *вук*, bułg. *вълк*, maced. *волк*. Wszystkie są tożsame pod względem znaczeniowym i oznaczają ‘zwierzę *Canis lupus*’. Znaczenie gw. *voŭk* ‘wołek zbożowy’ jest charakterystyczne wyłącznie wschodniosłowiańskim gwarom Białostoczczyzny. Leksem ten pozostaje w opozycji homonimicznej zarówno międzyjęzykowej (w szczególności do nazw wilka w językach ruskich), a także wewnątrzsystemowej (por. gw. *voŭk* w znaczeniu ‘wilk’). Motywacja nazwy tego owada jest niejasna.

III. Innowacje fonetyczno-morfologiczne

Do tej grupy jednostek wyrazowych odnoszą się nazwy o odmiennych, specyficznych cechach fonetyczno-morfologicznych, znaczeniowo jednak będące kontynuantami form prasłowiańskich.

iedryn’ec ‘gatunek owada’

Kolejna nominacja pochodząca z zapisów S. Glinki. Bardzo ogólne znaczenie wyrazu uniemożliwia dokładną identyfikację owada. Podany we wspomnianym *Słowniku* jego opis dotyczący koloru i miejsca występowania (czerwony, spotykany na polach po grochu, po gryce), a także istniejące w gwarach języka białoruskiego nazwy o identycznej strukturze *ядранец*, *ядронец* [3: 84] pozwalają przypuszczać, że może tu chodzić o biedronkę. Byłby to więc leksem powstały w rezultacie derywacji sufiksalnej od podstawy *bedr-*, por. brus. *бедрык*, ukr. *бедрик*, i straty spółgłoski nagłosowej. Nie należy także wykluczać możliwości utworzenia tej jednostki gwarowej od zapożyczonego z polszczyzny brus. dial. *бедронка*.

matyl’ka ‘motyl, owad *Lepidoptera*’

Wyraz wywodzi się z prasłow. **motyl’ь* utworzonego od **mesti* ‘wiać, rozwiewać, kołysać, **motati* ‘motać, kręcić, potrząsać, kołysać’ z pierwotnym znaczeniem ‘taki, który lata nierówno, trzepocąc’ [1: 338]. W tej postaci (z samogłoską rdzenną *o* i przyrostkową *y*) występuje w językach zachodnio- i wschodniosłowiańskich, por. pol. *motyl*, czes. *motýl*, słowac. *motýl*, ros. *мотыль* ‘larwa komara’, ukr. *мотиль*, brus. *матыль* ‘motyl; larwa komara’, często też w nowszych formacjach sufiksalnych, por. czes. *motejlik*, *motilák*, ros. *мотылёк* ‘mały motyl’, brus. *матылёк* ‘motyl’. Języki południowosłowiańskie kontynuują formy prasłow. **metyl’ь*, **metul’ь*, por. słoweń. *metúl’j* ‘motyl’, serb.-chorw. *метиль* ‘choroba owiec (*fasciola hepatica*)’, bułg. *метил* ‘ts.’, maced. *метил* ‘ts.’. Odnajdujemy je także w g.-łuź. *mjetel*, ‘motyl’, ros. dial. *метелек*, *метелик*, *метыль* ‘motyl; choroba owiec’, ukr. *метелик* ‘motyl’. Powyższe przykłady świadczą również o istotnych różnicach semantycznych. Południowa Słowiańszczyzna rozwinęła tu znaczenie ‘motylica, choroba owiec’,

natomiast na pozostałym obszarze dominuje znaczenie 'motyl' [2: 151]. Forma *małyłka* jest gwarową innowacją słotwórczą z przejściem rdzennej samogłoski *o* w *a* pod wpływem białoruskiego akania i depalatalizacją pierwotnie miękkiej spółgłoski *l'*.

utruuten' 'truteń, samiec pszczoły miodnej'

Nazwa pochodzi od prasłow. dial. **trǫtьnь*, formacji sufiksальной utworzonej od pierwotnej prasłow. formy **trǫtь* przy pomocy przyrostka **-ьnь < *-ьn-jь* [1: 645], posiadającej znaczenie 'ten, który brzęczy, buczy' [1: 645; 4: 660]. Ten dawny derywat spotykamy dziś w tym znaczeniu w pol. *truteń*, dawne *trucień* (choć znane są dialektalne formy *trąd*, *trąt*, *tręd*, *tręt*, *trut*), w całej grupie ruskiej: ros. *трутень*, ukr. *трутень* (także oboczna forma bezprzyrostkowa *трум*), brus. *труцень*, a także bułg. *търтеи* i w znaczeniu 'trzymiel' w chorw. dial. *trutanj*. Pierwotną postać morfologiczną kontynuują pozostałe języki słowiańskie, por. kasz. *trąd*, d.-łuż. *tšut*, g.-łuż. *truta*, st.-czes. *trup*, czes. *trubec* (także *trút*, *trout* w znaczeniu 'szkodliwy insekt; robak na kapuście'), słowac. *trúd*, słoweń. *trót*, serb.-chorw. *трум*, *трум*, bułg. *трум*, maced. *трум* [2: 71]. Forma gwarowa z nagłosową protetyczną

samogłoską *u*, powstałą zapewne pod wpływem samogłoski rdzennej, jest innowacją dialektalną charakterystyczną wyłącznie dla białorusko-ukraińskich gwar przejściowych na Białostoczczyźnie.

Poddane analizie gwarowe nazwy owadów o charakterze innowacyjnym w znacznej większości powstały w rezultacie procesów słotwórczych, odbywających się na gruncie gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny. Są to głównie derywaty odczasownikowe, takie jak *bzy(m)kot'uxa*, *c'ir'ykač*, *pol'iz'oxa*, *ščypa'jka*, odrzeczownikowe – *druťove'c* oraz zestawienia: *ku'sušča m'uxa*, *žel'ezna muxa*. Specyficzne dla badanego materiału językowego zjawiska fonetyczno-morfologiczne odzwierciedlają, kontynuując prasłowiańskie nazwy owadów, takie określenia jak: *iedryn'ec*, *małyłka*, *utruuten'*. Osobną grupę stanowią tzw. neosemantyzmy entomonimiczne, czyli nominacje owadów utworzone w skutek rozwoju nowego znaczenia leksykalnego w istniejących już jednostkach wyrazowych (*kaid'an*, *kov'al'*), oraz twory homonimiczne, powstałe w obrębie leksyki faunistycznej (*kruot*, *voŭk*).

Literatura

1. Жывёльны свет. Тэматычны слоўнік. – Мінск, 1999. – 84 с.
2. Етимологічний словник української мови: У 7-ми т. / За ред. О.С.Мельничука. – Т. 5. – Київ, 2006. – С. 660.
3. Цыхун Г. Лексіка Беласточчыны ў арэальна-этымалагічным асвятленні // Язык і культура бiałoruska w kontakcie z sąsiedzami. – Warszawa, 2001. – S. 47–53.
4. Boryś W. Słownik etymologiczny języka polskiego. – Kraków, 2005. – 258 S.
5. Budziszewska W. Słowiańskie słownictwo dotyczące przyrody żywej. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1965. – S. 86–87.
6. Siegień B. Nazwy owadów w gwarach wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny // Materiały Międzynarodowej Konferencji Naukowej XI-e Карские чтения «Карский Е. Ф. и современное языкознание». – Nieżyn, 2007 (w druku).
7. Siegień B. O pochodzeniu nazw owadów w białorusko-ukraińskich gwarach przejściowych na Białostoczczyźnie // Białostockie Archiwum Językowe. – T. 7. – Białystok, 2008. – S. 131–152.